

УДК 37. 011. 33; 37.01

Б. М. Наумов

## КОНЦЕПТИ ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІЛІСНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

© Наумов Б. М., 2015

<http://orcid.org/0000-0001-7448-5440>

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.1896>;

*У статті розглядаються методологічний, теоретичний, технологічний, методичний і практичний концепти фундаментального дослідження проблеми цілісності педагогічної діяльності. Розроблений новий підхід до розуміння цілісної структури педагогічної діяльності в середній загальноосвітній школі як синтезу п'яти компонентів «мета, предмет, засоби, зміст, результат». Розкрита методологія дослідження цієї проблеми і шляхи її реалізації в цілісній середній і вищій педагогічній освіті. У зв'язку з цим визначені характеристики нового типу педагогів-поліцентристів, модель школи – поліцентр, найновішої теоретико-методологічної й дослідно-експериментальної системи – поліцентризму.*

**Ключові слова:** *концепти фундаментального дослідження, цілісність педагогічної діяльності, модель школи – поліцентр, поліцентризм як система.*

**Наумов Б.Н. Концепты фундаментального исследования проблемы целостности педагогической деятельности в современной педагогике.**

*В статье рассматриваются методологический, теоретический, технологический, методический и практический концепты фундаментального исследования проблемы целостности педагогической деятельности. Разработан новый подход к пониманию целостной структуры педагогической деятельности в средней общеобразовательной школы как синтезу пяти компонентов «цель, предмет, средства, содержание, результат». Раскрыта методология исследования данной проблемы и пути ее реализации в целостном среднем и высшем педагогическом образовании. В связи с этим определены характеристики нового типа педагогов–полицентристов, модель школы–полицентр, новейшей теоретико-методологической и опытно-экспериментальной системы полицентризма.*

**Ключевые слова:** *концепты фундаментального исследования, целостность педагогической деятельности, модель школы-полицентр, полицентризм как система.*

**Naumov B.N. The concepts of fundamental research of the pedagogical activities holism issue in current pedagogy.**

*The paper treats methodological, theoretical, technological, methodical and practical concepts of fundamental research of the challenge concerning the holistic*

*pedagogical activities. Focus is on the framework of the complex object, characterized by its inner functional interrelations, basing on the invariant system of the bound elements (i.e., “aim, subject, means, content, result”). They are integrated in entity of the process education as a completed cycle of implementation of teachers-practioners actions at a secondary educational school. The methodology of the treatment and the ways of its implementation in the holistic secondary and higher pedagogical education have been given. The aim is to substantiate a new type of holistic secondary education as an alternative of a traditional class-system, The approach to the treatment of a holistic pedagogical education as a variant of preparation of future teachers, aiming at enhancing the development of a holistic personality as a biological, psychological, spiritual, social, ethnological being. Thus, the characteristics, regarding teachers of a new type – teachers-polycentrists, model of school – polycenter, the newest theoretical & methodological and experimental system of polycentre, have been specified.*

**Key words:** *fundamental research concepts, holistic pedagogical activities, model of school – polycentre, polycentrism as a system.*

**Постановка проблеми.** Проблема цілісності привертає увагу багатьох учених у сучасній педагогіці. В Україні актуальність її підкреслюють І. Д. Бех, В. Г. Кремень, О. В. Сухомлинська та інші. Дослідження цілісного підходу до формування пізнавальної активності школярів здійснено В. І. Лозовою. Категорія цілісності в професійній діяльності майбутніх учителів у психолого-педагогічному плані обґрунтована В. А. Семиченко.

У світовій педагогіці проблемою цілісності займались Януш Корчак (Польща), Олександр Нейл (Англія), Селестен Френе (Франція), Рудольф Штейнер (Німеччина). Разом із тим, однією з невивчених проблем у педагогіці ХХІ століття залишається цілісність педагогічної діяльності – єдність і взаємозв’язок багатогранних аспектів викладання і виховної роботи, спрямованих на цілісний розвиток особистості школяра в наймасовішому соціальному інституті сучасного суспільства – середній загальноосвітній школі. Досить відзначити, що поняття «цілісність педагогічної діяльності» немає в педагогічній енциклопедичній літературі, в тому числі й у «Енциклопедії освіти» (Київ, 2008). Відсутнє це поняття і в предметних покажчиках класиків вітчизняної і світової педагогіки.

У зв’язку з цим ми вважаємо за необхідне науково дослідити проблеми цілісності педагогічної діяльності в середній ланці освіти.

**Мета статті** – викласти методологічний, теоретичний, технологічний, методичний і практичний концепти фундаментального дослідження проблеми цілісності педагогічної діяльності в сучасній педагогіці.

**Викладення основного матеріалу.** *Методологічний концепт* включає в себе, насамперед, методологію дослідження проблеми цілісності педагогічної діяльності, розроблену нами самостійно. По-перше, це обґрунтування п'ятиелементної структури цілісності педагогічної діяльності «мета – предмет – засоби – зміст – результат» як складного ієрархізованого внутрішніми структурно-функціональними зв'язками об'єкта, фундаментом якого є інваріантна структура зв'язаних диференційованих елементів, що інтегруються в єдність викладання і виховної роботи, тобто закінчений цикл реалізації дій педагогів-практиків у середній школі. По-друге, це методологічне розуміння цілісного розвитку людини як біо-, психо-, духо-, соціо-, етносуті, що дозволяє розкривати й розвивати кожну людину як неповторну індивідуальність зі своєрідністю темпераменту, інтелекту, характеру й менталітету, який виявляє себе як цілісна людина, особистість, громадянин своєї держави, трудівник і сім'янин, який прагне стати громадянином світу, тобто бути на висоті світової культури в сучасній цивілізації. Інваріантами цілісного розвитку людини є організм, емоції, мислення і мова, знання, мораль, діяльність і спілкування. Ці методологічні інваріанти необхідні при врахування статі, віку, соціальних умов, місцевості, економічних можливостей та епохи, в яких живе кожний реальний школяр. У зв'язку з цим ми вводимо поняття цілісної середньої освіти, яке є альтернативою традиційній класно-урочній системі, мета якої – сприяння розвитку людяності школярів на основі розробленої нами теорії цілісної педагогічної діяльності і найновішої людиноцентристської системи цілісного розвитку особистості школяра. Але про це ми скажемо нижче. Зараз же важливо підкреслити те, що необхідна також цілісна педагогічна освіта, поняття про яку ми також уводимо вперше. Це альтернатива системі предметної вузькопрофесійної підготовки майбутніх учителів, мета якої – сприяння розвитку людяності цілісної особистості, педагога, патріота й гуманіста, людинознавця й фахівця, організатора розвитку людяності школярів і студентів. Але щоб досягнути цього в реальності, потрібна низка методологічних умов.

1. Необхідна реалізація загальнолюдської ідеї «Цілісний розвиток кожної людини – умова повноцінного розвитку всіх людей». Ця ідея може бути також національною в будь-якій із держав, в якій дотримуються дійсно гуманних стосунків між людьми.

2. Потрібно йти до п'ятої мирної, ненасильницької революції цілісного підходу до освіти, гаслами якої можуть бути «Синтез. Інтеграція. Цілісність», що означають синтез педагогічного впливу (підтримки) людини, яка росте, педагогами, батьками, громадськістю, учнями, інтеграцію виховного й навчального процесів у єдиний цілісний педагогічний процес з інтегрованим і навчально-виховним планами, програмами, курсами, навчальними предметами й видами діяльності (спілкування) школярів, а також цілісність розвитку людини як основна мета творчої діяльності педагогів у середній і вищій педагогічній школі.

3. Слід реалізувати формулу цілісної політики в педагогіці й системі освіти «Здоров'я. Духовність. Активність».

4. Необхідне впровадження принципу цілісності в сучасній педагогіці, тобто, крім цілісного розуміння людини, треба враховувати її основні сфери життєдіяльності (фізичної, емоційно-ціннісної, розумової, практичної, спілкування); різноманіття видів діяльності школярів (навчання, фізичної діяльності, виробничої праці, соціальної, ігрової, естетичної, екологічної, організаторської діяльності, спілкування, побуту, розваг). І, безперечно, розуміння основних сфер дійсності (природи, космосу, суспільства, виробництва, техніки, мислення, свідомості, науки, мистецтва, моралі). Дотримуватися цього принципу необхідно задля повноцінного, повнокровного розвитку й підтримки, допомоги й сприяння становленню цілісної людини.

5. Ми розробили основну формулу цілісної багатомірної педагогіки. Вона звучить так:

- щоб стати цілісною людиною, втілюй:
- відчуття в емоції,
- емоції в мислення,
- мислення в знання,
- знання в дії,
- дії в уміння й навички,
- уміння й навички у вчинки,

- вчинки у спілкування на основі свободи вибору і людяності.

Особливе значення має введення поняття поліцентризму як парадигми нашого дослідження, яке походить від слова *поли* – багато. Це означає те, що необхідне поєднання інтелектуально-пізнавальної діяльності школярів з іншими видами діяльності (фізкультурно-спортивною, трудовою, соціальною, естетичною, екологічною, ігровою, спілкуванням і побутовою). У зв'язку з цим нами розроблені: поліцентризм – найновіша людиноцентристська теоретико-методологічна й дослідно- експериментальна система цілісного розвитку людини в сучасній педагогіці; концепція розвитку змісту поліцентричної освіти; модель школи-поліцентру та ідея створення поліцентрології – нової науки, мета якої – створення теорії цілісного розвитку людини.

Завершуючи опис методологічного концепту нашого дослідження, відзначимо, що його основні положення викладені в «Маніфесті цілісного розвитку людини» [1].

**Теоретичний концепт** включає в себе основні положення теорії цілісної педагогічної діяльності (ТЦПД), розроблені вперше нами [4; 5; 6].

Теорія цілісної педагогічної діяльності (ТЦПД) – новий науковий напрям дослідження в гуманній, демократичній, моральній педагогіці. Виник у 90-х роках минулого століття як відповідь на вимогу життя в розвитку цілісної особистості людини: школяра, студента, педагога. Предмет дослідження ТЦПД – сприяння організації єдиного педагогічного процесу розвитку особистості школяра, студента, педагога як цілісності.

ТЦПД виділилася з різних наукових напрямків, таких як «виховуюче навчання» (Й. Герbart, С.Т. Золотухіна), «навчаюче виховання» (А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський), цілісність у педагогіці (В. І. Лозова, В. А. Семиченко).

Ядром ТЦПД є п'ятиелементна структура цілісної практичної діяльності професійних педагогів «ціль – предмет – зміст – засоби – результат», яка стала принциповою відповіддю і відрізняється від традиційної структури «ціль – засоби – результат».

Системнотвірним компонентом ТЦПД є мета цілісного розвитку особистості (школяра, студента, педагогів).

В основі мети ТЦПД лежить розуміння людини як біо-, духо-, соціосуті, яка живе в багатомірному світі явищ природи, речей, думок, ідей людей.

Багатомірність об'єктивного світу вимагає багатомірного, у тому числі єдиного цілісного розвитку людської особистості.

Цілісній людині властиве різне (теоретичне й практичне) ставлення до дійсності. Ми виявили систему цілісних відносин: до самого себе (відповідальність, воля, ініціатива); до здоров'я (фізичний розвиток, санітарно-гігієнічна, статеве вихованість); до природи (екологічна вихованість); до результатів діяльності (ощадливість, підприємливість); до мистецтва (естетична вихованість); до інших людей (милосердя, товариськість); до діяльності (працелюбність, активність); до людства (гуманізм, інтернаціоналізм); до Вітчизни, суспільства, держави (патріотизм, правова вихованість); до ідеології, політики, моралі (переконаність, моральна вихованість).

Цілісні педагогічні відносини дозволяють враховувати, в основному, все багатство об'єктивного світу, оточуючого особистість людини, багатство незміряної множини емпіричних відносин. Ці цілісні відносини сприяють розвитку фізичної, духовної та соціальної активності школяра, студента, а не тільки інтелектуально-пізнавальної активності, як прийнято нині в школі «словесної сидячої педагогіки», але не в педагогіці багатомірній, цілісній, яку ми намагаємося створити, розробляючи ТЦПД.

Система цілісних відносин конкретизується в основних напрямках цілісного розвитку людини: фізичного, психічного, емоційного, інтелектуального, морального, інформаційного, практичного, комунікативного. Для цього розроблена процесуальна класифікація цілей, створена щодо єдиного педагогічного процесу в загальноосвітній школі: індивідуальні цілі педагогів, учнів – групові цілі – колективні цілі – оперативні цілі уроків, виховних заходів – конкретна ціль одного дня – проміжна ціль окремої теми навчального курсу – окрема ціль навчального тижня – практична ціль місяця, семестру – наскрізна ціль навчального півріччя – основна ціль навчального предмета (курсу) за один навчальний рік – основна ціль навчального предмета за весь цикл навчання – стрижнева ціль одного року навчання і виховання – загальна ціль одного напрямку виховання за весь цикл розвитку особистості в навчально-виховному закладі – кінцева ціль конкретного навчально-виховного закладу (загальноосвітньої школи, ліцею, навчально-виховного комплексу і т. ін.) – кінцева ціль системи безперервної освіти – вища ціль розвитку особистості в суспільстві.

*Предмет педагогічної діяльності* – другий компонент структури, який ми вводимо в науковий обіг. Він означає те, на кого спрямована діяльність: особистість школяра в загальноосвітній школі, студента у вузі. Розуміння цілісної особистості школяра пов'язано з тріадою «діяльність – потреба – здатність». В цих основних поняттях розкривається суть людини в активній життєдіяльності. Відносини, які будує педагог, ґрунтуються на парадигмі «об'єктивно-суб'єктивного характеру діяльності». Сьогодні ледь не науковим відкриттям вважають суб'єктно-суб'єктні відносини як основу сучасного педагогічного процесу. Але по суті це банальна річ. Адже відносини суб'єктів існували завжди. Відносини педагогів і учнів мають об'єктивний характер, якщо вони розвивають особистість школяра або студента, виховуючи й навчаючи їх. У першу чергу, увага педагогів повинна бути спрямована на той об'єктивний зміст їхньої діяльності, котрий сприяє розвитку на основі принципу цілісного підходу, тобто урахування психофізіологічних, духовних і соціальних особливостей, якостей особистості школяра, студента.

*Зміст педагогічної діяльності* – наступний компонент структури, основним для якої є синтез виховання та навчання, котрий конкретизується в єдиному навчально-виховному плані діяльності середньої школи, а не тільки навчального, як прийнято нині. Треба вводити різноманітні види діяльності: інтелектуально-пізнавальну, виробничу працю, фізкультурно-спортивну, ігрову та естетичну, соціальну й екологічну, побутову, спілкування і дозвілля, обладнуючи для цього різні приміщення й устаткування з сировиною. Тобто створювати не лише класні кімнати, а й лабораторії, приміщення для оркестру, театру, технічної та художньої творчості, для спортивних занять, теплиці. Такі центри мають увійти в нову модель школи ХХІ століття. Тоді і тільки тоді багатогранна і різноманітна діяльність школярів стане реальною умовою їхнього повноцінного розвитку, долаючи лише односторонній вплив словом в умовах «сидячої» педагогіки, яка панує сьогодні в більшості країн світу.

*Засоби педагогічної діяльності.* Цей компонент структури ТЦПД відповідає на запитання «Як сприяти цілісному розвитку особистості?» Традиційний розгляд окремих методів виховання і навчання, прийнятий у педагогічній літературі, у тому числі в навчальних посібниках і підручниках із педагогіки, недостатній для вирішення завдань цілісного розвитку особистості.

Необхідна цілісна (єдина) класифікація засобів педагогічної діяльності. Ось якою, на нашу думку, вона має бути.

1. *Особистісні засоби*: зовнішній вигляд, зачіска, макіяж, осанка, поза, хода, міміка, жести, мова – виразність дикції, мелодійність, лексична і стилістична культура.

2. *Матеріальні засоби*: книги, зошити, указка, ручка, крейда, дошка, мапи, схеми, макети, моделі тощо.

3. *Технічні засоби*: фото-, кіно-, звукотехніка, навчальне телебачення, АНС, ЕОМ.

4. *Організаційні засоби*: режим, розклад, тип уроків.

5. Засоби формування стосунків між педагогами й учнями.

*Результат* – останній, завершувальний компонент п'ятиелементної структури педагогічної цілісної діяльності. У ТЦПД він означає цілісність розвитку особистості як єдність вихованості й навченості.

Створена загальна теорія цілісної педагогічної діяльності в загальноосвітній школі. Найближчим часом належить створити також теорії, осмислюючи практику створення єдиного педагогічного процесу в середній, вищій педагогічній школі, цілісної навчальної діяльності школярів і майбутніх учителів, студентів. Для цього необхідні інтегративні фундаментальні теоретичні й експериментальні дослідження. Крім цього, потрібна конкретизація загальних положень до рівня діяльності конкретних учителів-предметників і вихователів, класних керівників, викладачів у вищій педагогічній школі. ТЦПД відкрита для подальшого вдосконалення і конкретизації.

Сформульовані основні поняття теорії цілісної педагогічної діяльності та системи поліцентризму [3]. Обґрунтований новий тип педагога-поліцентриста як професійного вчителя – вихователя, гуманіста і демократа, носія демократичної, революційно-прогресивної педагогіки, сподвижника й ентузіаста, творця освіти нової якості, навчання і виховання, керівника розвитку особистості школяра як цілісності.

**Технологічний концепт** розглядає поліцентричний метод як технологію цілісного розвитку особистості школяра, який передбачає, насамперед, реалізацію цілісного навчально-виховного процесу в школі нового типу – поліцентрі за формулою «4+4». Це означає, що перші чотири години школяр



проводить за партою на уроці в класі, вивчаючи мову й літературу (рідну, корінної національності та іноземну), математику, природничі предмети (біологію, хімію, фізику), суспільствознавчі предмети, а другу половину дня в поліцентрі школярі проводять у різних видах діяльності (фізкультурі, виробничій праці, естетичній діяльності та інших). Цьому слід присвячувати також 4 години. Крім цього, такий метод передбачає організацію цілісного поліцентричного процесу за формулою «клас+центр», що потребує, крім класних кімнат і навчальних кабінетів, обладнання різноманітних центрів позакласної діяльності школярів (лабораторій, майстерень, шкільних музеїв, ігрових майданчиків, актового залу, пришкільної ділянки, теплиці і т. д.). Тобто є нагальна необхідність впровадити поліцентричну систему «клас+гурток» у масштабі «10x10», мінімум десяти видів діяльності і десяти видів відносин (теоретичних і практичних) до дійсності. У зв'язку з цим розроблена програма організації дослідно-експериментальної роботи в масштабі України.

**Методичний концепт** розглядає основи методик цілепокладання, вивчення, планування, організації й діагностики результатів цілісного педагогічного процесу. Розроблена система реалізації поліцентричної освіти, яка включає в себе розробку – складу змісту і структури (виявлення зв'язку між компонентами, а також функцій освіти; стандартів, що забезпечують необхідний сучасний рівень вимог і можливостей особистості школярів з оволодіння змістом як способу цілісного розвитку їхньої індивідуальності; навчально-виховний план, а не тільки навчальний план; навчальні програми пізнавальної і виховної діяльності; навчальних предметів для першої половини дня навчання в класі і другої половини дня для виховання в центрах різноманітної діяльності школярів; підручників і навчальних посібників для учнів і вчителів; словників і довідників для педагогів і учнів; навчально-виховного комплексу (атласів, збірників задач, довідкового матеріалу для школярів, робочих зошитів, навчальних діа- та відеофільмів, таблиць, схем та іншої наочності); технологічних карт, проєктів і методик навчальної і виховної діяльності педагогів з організації цілісної навчальної діяльності школярів (вивчення складу, структури, мотивації); визначень матеріальних центрів різноманітної діяльності школярів (приміщень, сировини, матеріалів,

інструментів і методик роботи); обґрунтування науково-педагогічних і санітарно-гігієнічних норм.

Розроблені організаційно-педагогічні умови планування цілісного навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі, а саме:

- формування цілей і завдань цілісного процесу організації різноманітної діяльності і спілкування школярів;
- вибір методів педагогічного впливу, взаємодія і сприяння розвитку кожної особистості учня;
- визначення необхідних умов (матеріальних і кадрових), необхідних для забезпечення цілісного розвитку особистості школярів;
- вибір форм діяльності і спілкування школярів у класному і первинному колективі, інших об'єднаннях цілісного навчального простору;
- фінансування проміжних і кінцевих результатів ефективності і якості цілісного педагогічного процесу;
- визначена система управлінських дій планування. Розроблено планування цілісного навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі за схемою:

1) ціль; 2) матеріальна база; 3) методичне забезпечення діяльності педагога; 4) зміст і форми роботи;

– створений зошит діагностики цілісного розвитку особистості школярів, який складається з таких розділів: 1) назва зошита; прізвище, ім'я, по батькові школяра, ступінь школи;

2) рівні фіксування цілісного розвитку особливостей школярів, виявлених у процесі формування типових відносин. Визначені рівні і типові формулювання записів за складовими елементами цілісних педагогічних відносин; пізнавальний (що і як знає); поведінковий (що і як робить); емоційний (що і як відчуває). Впровадження зошита діагностики цілісного розвитку особистості школяра дозволяє досягнути врахування поставлених цілей, оцінки результативності стимулювання, інформаційного забезпечення цілісного розвитку учнів, прогнозування, корекції, попередження, аналізу і планування діяльності.

**Практичний концепт** відбиває результати дослідно-експериментальної роботи в середній школі № 52 Київського і середній школі № 97 Московського районів Харкова, що підтвердив позитивне значення реалізації поліцентричного

методу. Цьому передували вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду класиків української педагогіки та освіти А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, О. А. Захаренка, В. І. Курочки, які заклали основи практичної побудови цілісної середньої освіти.

Нами накопичений досвід викладання теорії цілісної педагогічної діяльності та актуальних проблем цілісної середньої і вищої педагогічної освіти на факультетах російської мови й літератури, історичному факультеті. Для студентів і магістрів раніше цей досвід викладання був на факультеті підвищення кваліфікації та інституті післядипломної освіти ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Для практичної реалізації видані і розповсюджені посібники «Педагогічна діяльність як цілісний процес», рекомендований Державним комітетом із народної освіти, «Школа-поліцентр: модель, план, організація діяльності», рекомендований МОН України, та інші.

Розроблені програми спецкурсів для підготовки педагогічних кадрів «Цілісна структура педагогічної діяльності» і «Поліцентризм як система».

Розроблено положення про тимчасовий науково-практичний колектив «Поліцентр», положення про школу-поліцентр, положення про експериментальний базовий майданчик, реалізуючий з метою залучення педагогічної громадськості, прихильників цілісного підходу в педагогіці, розроблені програми руху балансу інтересів народу в Україні та загальнолюдського руху гуманістичного відродження. Це потрібно для того, щоб через цілісний розвиток людини, побудову цілісної середньої і вищої освіти, забезпечення цілісності держави йти до нової цілісної суспільно-економічної формації – формації людяності, де не принижуватиметься і не експлуатуватиметься жодна людина.

Таким чином, можна зробити такі висновки: викладені методологічний, теоретичний, технологічний, методичний і практичний концепти, що мають інноваційний характер, свідчать про випереджаючу методологію фундаментального дослідження проблеми цілісності педагогічної діяльності в сучасній педагогіці, яка в той же час має практико орієнтовану спрямованість, націлюючи на реальні практичні кроки модернізації середньої і вищої педагогічної освіти в сучасних умовах модернізації освіти в Україні.

## Література

1. Наумов Б. М. До питання про новий тип педагогів-поліцентристів (досвід поставленої проблеми) / Б. М. Наумов // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. – Х. : ХДПУ, 2001. – Вип. 15. – С. 101-107.
2. Наумов Б. М. Люди самі вирішують усе! : Маніфест цілісного розвитку людини / Б. М. Наумов // Гуманітарні науки. – 2006. – Вип. 1. – С. 4-10.
3. Наумов Б. М. Основні поняття поліцентризму: теорія і методика навчання та виховання / Б. М. Наумов. – Х. : ОВС, 2002. – Вип. 9. – С. 16- 22.
4. Наумов Б. М. Поліцентричний метод: перша педагогічна технологія цілісного розвитку особистості / Б. М. Наумов. – Х. : РВП «Оригінал», 1996. – 280 с.
5. Наумов Б. М. Предмет, склад і функції цілісної педагогічної діяльності. Місія вчителя в сучасному світі : матеріали II Міжнародного симпозиуму / Б. М. Наумов. – Одеса : Видавець Букаєв В. В., 2013. – С. 149-151.
6. Наумов Б. М. Школа-поліцентр – модель, план, організація діяльності / Б. М. Наумов. – Х. : Кросроуд, 2010. – 119 с.